

Bougarel se pri pisanju ove knjige koristio raznovrsnom literaturom i zbirka izvora objavljenim tijekom socijalističke Jugoslavije. Ipak se knjiga uglavnom temelji na arhivskim istraživanjima u Arhivu Bosne i Hercegovine i Historijskome muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, kao i u Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci. Autor je koristio brojne dokumente iz tih arhiva i muzeja, uglavnom one koje su nastali djelovanjem narodnooslobodilačkih odbora i KPJ.

Ova knjiga predstavlja vrijedan napor da se rekonstruira i objasni NOP u Bosanskoj krajini kao jednom od glavnih žarišta toga pokreta na čitavom jugoslavenskom prostoru. U cijeloj knjizi prevladava težnja da se raščlambom raznovrsnih izvora, vrlo konkretno i s brojnim zanimljivim pojedinostima, prikaže djelovanje NOP-a i njegov odnos prema stanovništvu te da se na temelju toga donesu zaključci.

Kako navodi i sam autor, nakon sloma socijalističke Jugoslavije povjesničari novonastalih država uglavnom se više nisu bavili NOP-om, a on nije bio česta tema ni povjesničara iz drugih zemalja. Tako ova knjiga svojim odmjerenim pristupom i dobrom utemeljenošću na izvorima na kvalitetan način ponovno otvara temu Narodnooslobodilačkoga pokreta.

Nikica Barić

Stjepan Horvat, *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022), 298 str.

Knjigu Stjepana Horvata *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora* objavio je 2022. Hrvatski institut za povijest. Riječ je o rukopisu, tada već bivšega, rektora Hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu napisanom za vrijeme autorova boravka u izbjegličkom logoru Fermo nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Rukopis su za objavljivanje priredili Domagoj Tomas i Slađana Josipović, koji se bave temama iz suvremene hrvatske povijesti, a povijest hrvatskoga iseljeničtva jedno je od Tomasovih primarnih područja interesa.

Knjiga započinje predgovorom (str. 7–8), u kojem se opisuje povijest rukopisa. Rukopis Stjepana Horvata *Mi izbjeglice* danas se čuva u Arhivu Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu, kamo je dospio 1989. godine. Iako su se neki njegovi transkribirani fragmenti pojavili na stranicama časopisa Matice hrvatske *Kolo* tijekom 90-ih godina, cijeli rukopis do izdavanja ove knjige nikad nije objavljen.

U prvom poglavlju („Od Srijemskih Karlovaca i obala Dunava do Buenos Airesa i obala La Plate: Stjepan Horvat (1895. – 1985.)”, str. 9–16) priređivači knjige iznose autorovu biografiju. Čitatelj doznaje da je Horvat rođen u Srijemskim Karlovcima 1895. godine. Obrazovao se u gimnaziji u rodnome mjestu te je maturu položio u Vinkovcima. Pohađao je geodetski tečaj u Zagrebu i 1918. položio geodetski državni ispit. Isprva radi kao mjernički pristav pri Nadzorništvu katastarske izmjere, a nakon toga u astronomsko-geodetskom odsjeku Vojnogeografskoga instituta u Beogradu. Od 1923. do 1926. bavio se izmjerom grada Tetova. Nakon toga radi kao

dnevničar na Tehničkom fakultetu u Zagrebu, a 1930. dobiva zvanje honorarnoga nastavnika u toj instituciji. Godine 1936. postaje tajnik Udruženja civilnih inženjera-geodeta te djeluje kao urednik *Geodetskoga lista*, koji izdaje to društvo. Sljedeće godine postaje izvanredni profesor i predstojnik Geodetskoga zavoda. Izabran je za prvoga počasnog člana Hrvatskoga društva mjernika 1940., a sljedeće godine postaje redoviti profesor Tehničkoga fakulteta. Od 1943. je dekan Tehničkoga fakulteta, a od 1944. rektor Hrvatskoga sveučilišta. Kao rektor počinje s javnopolitičkim istupanjem i samostalno objavljuje dva dokumenta: *Pisma hrvatskim intelektualcima* i *Memorandum rektora Hrvatskog sveučilišta*. U njima se dotiče aktualnih političkih tema i pretežno pozitivno piše o hrvatskom državnom pravu, Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i Ustaškom pokretu. Zbog svojega visokog položaja u NDH i javne podrške režimu koju je objavio u tim dokumentima, 7. svibnja 1945., dan prije nego što su u grad ušle partizanske jedinice, napušta Zagreb. Isprva bježi u Austriju, potom u Italiju, te u srpnju dolazi u logor Fermo, najveći logor za hrvatske izbjeglice u Europi. Sudjeluje u bogatom kulturnom životu logora i tamo organizira pjevački zbor „Jadran”. Upravo za vrijeme njegova boravka u logoru Fermo nastaje rukopis *Mi izbjeglice*. U logoru se zadržava do 1948., kad uz pomoć Dominika Mandića, iseljeničkoga povjesničara i franjevca, odlazi u Argentinu, gdje se iste godine zapošljava u Vojnogeografskom institutu. Ondje nastavlja sa svojom uspješnom znanstvenom karijerom. Objavljuje oko 50 znanstvenih radova, a nagrađen je počastima među kojima su medalja argentinske vojske koja se dodjeljuje osobama koje su dostigle najvišu razinu civilne službe te medalja Vojnogeografskoga instituta. Godinu dana prije umirovljenja postaje počasnim članom Argentinskoga društva geofizičara i geodeta. Godine 1980. odlazi u mirovinu, a umire 1985. i pokopan je uz visoke počasti. Nakon raspada Jugoslavije i stvaranja neovisne Republike Hrvatske Sveučilište u Zagrebu službeno ga je rehabilitiralo.

Sljedećim poglavljem („Od logora Fermo do argentinskoga Vojnogeografskog instituta: Stjepan Horvat i intelektualna povijest hrvatskoga iseljeničtva u razdoblju hladnoga rata”, str. 17–32) nastoji se kontekstualizirati djelovanje Stjepana Horvata među općim intelektualnim djelovanjima unutar hrvatskoga iseljeničtva. Priređivači ističu da, unatoč važnosti iseljavanja u hrvatskoj povijesti te činjenici da su se brojni iseljenici istaknuli kao intelektualci, još uvijek ne postoji jedinstvena historiografska studija koja bi se pozabavila sveukupnim djelovanjem hrvatskih intelektualaca u iseljeničtvu u vrijeme hladnoga rata. Upravo je to razdoblje važno za razumijevanje intelektualnoga razvoja Stjepana Horvata. Priređivači se dotiču tema vezanih uz izbjeglički logor Fermo i osim Horvatova rukopisa *Mi izbjeglice* izdvajaju još nekoliko važnih tekstova hrvatskih intelektualaca u iseljeničtvu toga vremena u kojima je riječ o životu u logoru Fermo, među kojima su *Ljetopis iz logora Fermo* Veljka Galinovića, „Zašto me biješ?” Jozje Kljakovića, *Domovina iznad svega*. *Moj otac Mime Rosandić* Nede Rosandić Šarić, *Život u emigraciji* Karla Mirtha i druge. Opisan je kulturni i društveni život u logoru te su se priređivači osvrnuli na optužbe koje su iznijeli komunistička propaganda i neki istraživači na Horvatov račun poput toga da je Horvat tražio intervenciju pape Pija XII. u korist Ante Pavelića, da je zbor koji je organizirao imao ustaški predznak ili da je osobno prisustvovao pogubljenjima Srba. Ističu da nijedna od njih nije dokazana, a druge su očito lažne. Naposljetku se osvrću

na njegovo djelovanje u Argentini, koje je politički bilo pasivno. Poglavlje je zaključeno sažimanjem Horvatova intelektualnoga razvoja, dijeleći ga u četiri faze: 1. faza (1919. – 1944.) bila je stručna, 2. faza (1944. – 1945.) prijelazna, 3. faza (1945. – 1948.) intelektualna, a 4. faza (1948. – 1985.) stručna.

U poglavlju „Priređivačke napomene uz rukopis *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora*” (str. 33–50) objašnjeno je na koji je način rukopis priređen za objavljivanje. Težilo se transkripciji teksta koja će biti najbliža izvorniku, drugim riječima, zadržan je korijenski pravopis prema kojem je rukopis napisan te nisu promijenjene pravopisne i gramatičke pogreške, no ispravljani su tipfeleri. U fusnotama u rukopisu autori su dodali informacije o osobama i događajima koje Horvat spominje. To je učinjeno na temelju izvora poput *Hrvatske enciklopedije*, leksikona *Tko je tko u NDH*, *Leksikona hrvatskog iseljeničtva i manjina*, *Hrvatskoga biografskog leksikona* i drugih. Priređivači nabrajaju prevladavajuće teme rukopisa i neke od stavova koje je u njima izrazio Horvat, uključujući njegova ideološka uvjerenja, osudu ustaških postupaka prema srpskom pravoslavnom stanovništvu, osudu samovolje ustaških „rasova” i „formalističkoga patriotizma”. Priređivači postavljaju pitanje Horvatove motivacije za pisanje rukopisa te zaključuju da joj je doprinio njegov osjećaj odgovornosti. Još jedno pitanje koje se nameće u analizi rukopisa jest njegovo žanrovsko određivanje. Žanr nije jednostavno jednoznačno odrediti. U dijelovima teksta koji se odnose na autorovo djelovanje u NDH žanr je memoarski. Horvat je memoarski subjekt i tu je poziciju stekao na temelju toga što je u razdoblju o kojem govori obnašao dužnost od javnoga ugleda. Prema memoarskoj tipologiji njegov tekst ima obilježja socijalnih memoara (autor nastoji objektivno prikazati društvena zbivanja) i povijesnih memoara (autor je djelomično utjecao na događaje o kojima govori). S druge strane, dio rukopisa koji se odnosi na zbivanja u logoru Fermo je esejističko-refleksivan. Autori zaključuju da se prema tome žanr rukopisa *Mi izbjeglice* treba definirati kao rubna memoarsko-esejistička prozna forma.

Posljednje poglavlje knjige donosi tekst rukopisa Stjepana Horvata *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora* (str. 51–282). Rukopis je napisan tijekom 1946. i 1947. u logoru Fermo. Tekst rukopisa podijeljen je na 16 poglavlja, ne računajući predgovor i uvod. Poglavlja V. *Nаша propaganda* i XII. *Uvijek suvremena* nisu napisana. Posljednjem, XVI. poglavlju dodane su bilješke i sadržaj. Bilješke su napisane u Argentini 1971., 24 godine nakon što je napisan rukopis. U bilješkama autor piše da knjiga nije objavljena zbog mnogo razumljivih razloga, iako ne navodi kojih. Također se osvrće na memorandum koji je s Dušanom Žankom predao papi Piju XII., sadržaj kojega nam danas nije poznat. Osim toga, u obliku svojevrstnih fusnota objašnjava pojedine dijelove teksta rukopisa. U samom rukopisu prevladava refleksivno pisanje. Autor iznosi svoja stajališta ponajprije o politici (što je dominantna tema rukopisa), ali i o nekim životnim pitanjima. Dotiče se brojnih tema poput sličnosti između političkoga iseljeničtva različitih zemalja, vlastite nacionalističke ideologije, pitanja odgovornosti, njegove ocjene Ustaškoga pokreta i ustaških „rasova”, domoljublja, odnosa između pojedinca i njegove domovine te položaja Hrvatske unutar Jugoslavije i položaja Hrvatske i Jugoslavije u sklopu novoga, poslijeratnoga međunarodnog poretka. U nekim dijelovima

rukopisa opisuje svoja sjećanja iz vremena kad je obnašao dužnost rektora Sveučilišta te iz vremena bijega iz NDH u svibnju 1945. godine. Također se osvrće na aktualnu situaciju u logoru te na odnose između različitih skupina koje su se formirale među izbjeglicama. Iako na nekim mjestima piše o svojoj obitelji koja je ostala u Hrvatskoj, o privatnom životu govori rijetko.

Vrijednost je ove knjige u tome što je javnosti i istraživačima učinila dostupnim jedan važan povijesni izvor bitan za proučavanje povijesti hrvatskoga iseljeništa u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Knjiga je u prvom redu važna za proučavanje intelektualne povijesti hrvatskoga iseljeništa toga razdoblja, ali daje i uvid u situaciju u izbjegličkom logoru Fermo, najvećem logoru za hrvatske izbjeglice u Europi. Knjiga je zanimljiva i kao svjedočanstvo jednoga od pripadnika društvene elite NDH o posljednjim godinama i danima te državne tvorevine.

Antun Pavić

Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj. Variola vera 1972* (Beograd: JP Službeni glasnik, 2022), 298 str.

Monografija *Nevidljivi neprijatelj. Variola vera 1972* knjiga je Radine Vučetić, renomirane srpske povjesničarke i profesorice na Odeljenju za istoriju Filozofskoga fakulteta Univerziteta u Beogradu. Knjiga je objavljena u ožujku 2022. u izdanju Javnoga preduzeća Službeni glasnik kao refleksija i asocijacija na pandemiju COVID-19, koja je započela 2020. godine. Znanstveni interesi Radine Vučetić obuhvaćaju modernizaciju Jugoslavije u XX. stoljeću, kulturnu povijest i povijest svakodnevice. Bavljenje epidemijom možda malo odskače od navedenih interesa, no s obzirom na to da živimo u doba pandemije koja je globalni problem i fenomen koji pogađa svačiju svakodnevnicu, ne čudi da mnogi autori u posljednje vrijeme posežu za temama iz povijesti medicine, osobito zaraznih bolesti. Vučetić je autorica mnogih znanstvenih članaka i knjiga o povijesti Jugoslavije, među kojima se ističu knjige *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (2012.), *Evropa na Kalemegdanu: „Cvijeta Zuzorić” i kulturni život Beograda 1918-1941* (2003.) te *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988-1991* (suautorica s Aljošom Mimicom, 2008.). Osim u Beogradu, obrazovala se i u inozemstvu te sudjeluje u mnogobrojnim projektima u domovini i inozemstvu.

U knjizi *Nevidljivi neprijatelj. Variola vera 1972* autorica se bavi epidemijom velikih boginja koja se pojavila 1972. u Jugoslaviji. Premda je cijepljenje protiv velikih boginja bilo obavezno u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), zbog averzije dijela stanovništva prema toj preventivnoj metodi i njezina izbjegavanja, kao i djelomične neuspješnosti u cijepljenju pojedinaca, ali i kratkoće trajanja imunosti, postojao je dio populacije koji nije bio imun na importirani virus. Ipak, brzom i učinkovitom suradnjom vlasti i mjerodavnih institucija epidemija je u vrlo